SJIF 2014 = 3.189
ISSN: 2348-3083
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
HUMANITY SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE

भारतीय बौद्धकालीन शिक्षण

प्राचार्य डॉ. नीलिमा नारायण तिखे
सुभाषअण्णा कुल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय पाटस

'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' अशी शिकवण सर्व थोर संत देतात. ज्यांना इतरांच्या दुःखाची जाणीव असते स्वतःचा विचार न करता इतरांचा विचार करणारी विचारधारा बौद्धकालीनच होय. इ.स.पूर्व पाचव्या सहाव्या शतकात बौद्ध धर्माचा अभ्युदय झाला व पुढे भरभराट ही झाली.

गौतम बुद्धांनी भारताच्या धार्मिक जीवनात जी वैचारिक □ंती केली तिचे रहस्य लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे. "बुद्धाच्या काळी भारत देश हा अशांत व अस्वस्थ होता. लहान लहान राज्ये व राजहीत भिन्नभिन्न गणसंस्था असे तत्कालीन समाजसंस्थेचे राजकीय स्वरूप होते."

कपिलवस्तूची महाराणी महामाया माहेरी जात असताना लुम्बिनीवनात इ.स.पूर्व **563** मध्ये सिद्धार्थाचा जन्म झाला. सिद्धार्थच्या पित्याचे नाव शुद्धोदन सिद्धार्थामध्ये मुळातूनच अपरंपार करूणा भरून राहिलेली होती. मनुष्यच काय पण पशुंचीसुद्धा ते काळजी घेत असत. सिद्धार्थच्या पत्नीचे नाव यशोधरा. भौतिक सुखात सिद्धार्थ कधीच रमला नाही. सर्वत्र दुःख आणि दुःखच भरून राहिले आहे असेच तो सांगत असे आणि एक दिवस सर्व संगपरित्याग करून सिद्धार्थ बाहेर पडला. एक दिवस ध्यानावस्थेत त्याला बोधप्राप्ती झाली. तेव्हापासून त्यास बुद्ध म्हणू लागले. ज्या वटवृक्षाखाली बसून साधना केली तो बोधीवृक्ष.

गौतम बुद्धांनी आपले पहिले प्रवचन सारनाथ येथे दिले. हे पहिले प्रवचन म्हणजेच धर्मच□प्रवर्तन असे मानले जाते.

★ बौद्ध धर्माची तत्त्वे –

- → दुःख
- → दुःख समुदय
- → दुःख निरोध
- → दुःख निरोधगामिनी प्रतिपद

- बुद्धाच्या विचारानुसार दुःख नष्ट करणारे अष्टांगिक मार्ग खालीलप्रमाणे .

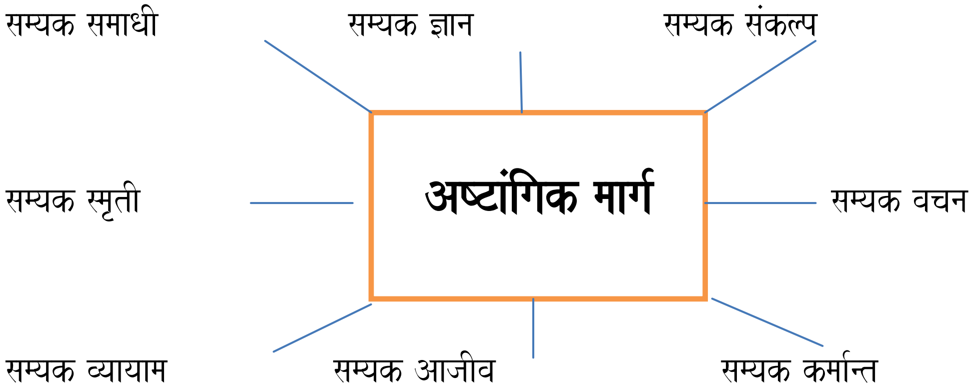

जगाच्या इतिहासात विश्व व्यापण्यासाठी दिग्विजय करायला निघालेला पहिला धर्म हा बौद्ध धर्मच होय . बुद्धचरित्र हे थोर मानवी चरित्र होय . मानवी दुःखाचा विचार गौतम बुद्धाने केला आणि ते दूर करण्यास स्वतः सर्व संगपरित्याग करून सामान्य जनांना धर्ममार्ग दाखविला बौद्ध धर्मातील ग्रंथसंपदाही विपूल प्रमाणात उपलब्ध आहे .

बौद्धकालीन शिक्षणाची उदिद्ष्टे –:

1 सदाचरण –: जीवन जगत असताना व्यक्तीचे आपापसातील व्यवहार स्वच्छ असावेत . व्यक्तीचे आचरण चांगले असावे . सत्यभाषण असावे . जीवनात धाचा आश्रय कधीच घेऊ नये .
सदाचरणामुळे ईश्वराच्या जवळ जाण्याचा मार्ग मोकळा होतो . मनुष्याला सत्प्रवृत्त करणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट होय .

2 साधी राहणी –: सत्प्रवृत व्यक्ती वैचारिक दृष्टीने श्रेष्ठ असते . जीवनात देखाव्याला महत्व नसते . अतिशय साधेपणाने जीवन व्यतीत केले जाते .

3 उच्च विचारसरणी –: व्यक्तीचे विचार उच्च दर्जाचे असावेत . उच्च विचारांच्या सामर्थ्यामुळे मनुष्याचे मन कुविचारांचे जाळे तोडून टाकते . जीवनाला उच्च विचारांचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिल्यास श्रेष्ठ सिद्धान्तांनी युक्त जीवन जगण्याची संधी प्रत्येकाला उपलब्ध होऊ शकते .

4 धार्मिक विकास –: बौद्धकालीन शिक्षणामध्ये धर्मशिक्षणावर अधिक भर होता . धर्म भिक्षूंचे चारिज्य महान असते . धर्मात रंगलेला धर्मचिंतन करीत राहणारा धर्माचे नित्य स्मरण करणारा भिक्षु सद्धर्मापासून पळत नाही .

5 नैतिक विकास –: चांगले कर्म करणे पुण्यकर्म करणे हीच नीतीमत्ता होय . त्यातूनच नैतिक विकास होतो .

6 चित्तशुद्धी –ः अंतःकरणाची मलिनता सद्गुणांचे बीज अंकुरित होऊ शकते . अंतः करणाची मलिनता दूर करून चित्तशुद्धी साधल्याने मानवी जीवनाचे उन्नयन होऊ शकते .

7 सत्यभाषण –ः जीवनात कधीही खोटे क्रअसत्य बोलू नये . सत्यभाषण मनुष्याला आत्मविश्वास प्रदान करते . खरेपणा हा व्यक्तित्वातील फार मोठा गुण आहे .

8 संयमपुर्ण आचरण –ः ही सृष्टी मोह माया यांच्या शृंखलांमध्ये मनुष्याला जखडून टाकते . कृती संयमित बोल संयमित भाषा संयमित असावी म्हणजेच आपल्या संपूर्ण व्यवहारावर नियंत्रण असले पाहिजे . त्याच मनुष्यास समाधान प्राप्त होते .

9 ब्रहमचर्यपालन –ः विद्यार्थी जीवनात ब्रहमचर्याचे पालन केले पाहिजे . एकाग्रता वाढवण्यासाठी त्याची आवश्यकता आहे .

10 आत्मनिग्रह –ः स्वतःवर स्वतःचे नियंत्रण असले पाहिजे . कोणत्याही कारणाने भावना उद्दिपीत होऊ नये .

11 शीलसंवर्धन –ः सत्शील व्यक्तिमत्त्वे निर्माण करणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे . विश्र्वाचे यश शीलवान समाजाच्या विकासावर अंवलबून असते .

12 आत्मोद्धार –ः व्यक्तीचा उद्धार करण्यासाठी दुसरा कोणी येईल हा समज चुकीचा आहे . प्रत्येकाने स्वतःचा उद्धार स्वतःच करावा अशी शिकवण गौतम बुद्धांनी दिली .

अध्ययन – अध्यापन पद्धती –ः

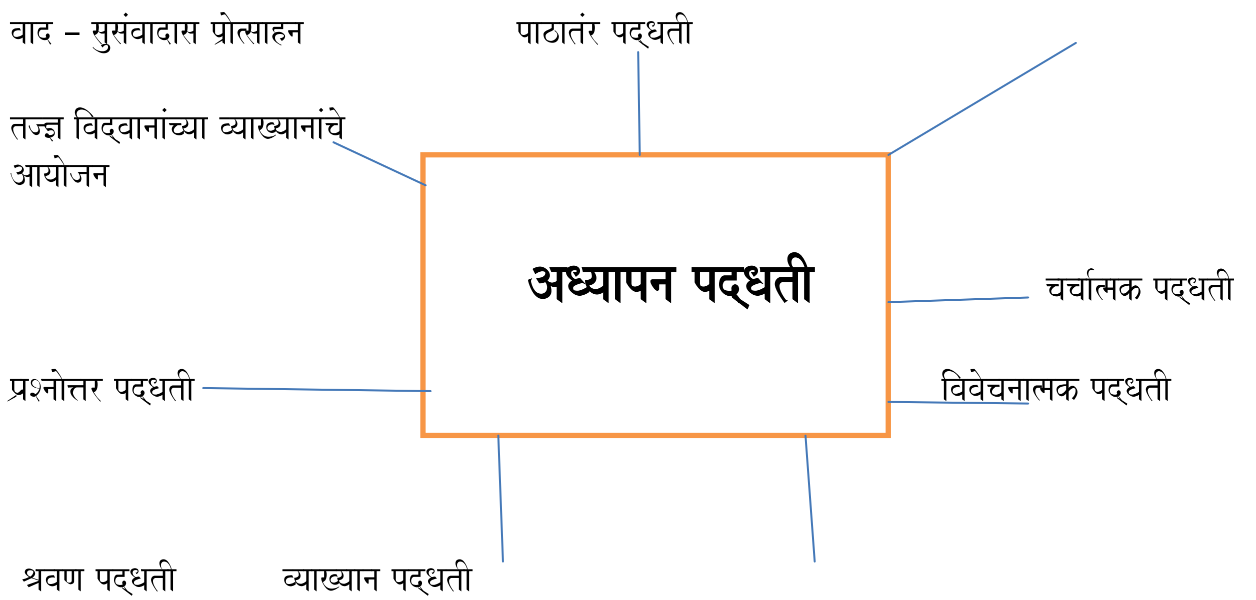

शिक्षणाचे केंद्र –ः

बौद्ध धर्माची प्रगती ख–या अर्थाने मठामधूनच झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. कारण 'मठ' केवळ धर्माचेच नव्हे तर पुढे त्यांच्या शिक्षणाचेही केंद्र बनले. विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य मठात राहणारे भिक्षुक करीत असत. बौद्ध मठ हे बौद्ध शिक्षण आणि ज्ञानाचे केंद्र होते. उच्चशिक्षणातील मठाची श्रेष्ठता मोठी होती. त्यांनी विश्वात आपले गौरवपूर्ण स्थान निर्माण केले होते. संपूर्ण जगातून भारतात ज्ञानार्जनासाठी विद्यार्थी येत असत. चांगल्या प्रकारे उच्चशिक्षण मठातून दिले जाई. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उच्च शिक्षणाची ख्याती होती. कोरिया, चीन, तिबेट व जावा या ठिकाणचे विद्यार्थी उच्चशिक्षणासाठी मठात येत होते.

बौद्ध धर्माच्या शिक्षणातील प्रमुख संस्कार –ः

1) पब्बजा संस्कार –ः

वयाच्या 8 व्या वर्षानंतर हा संस्कार केला जाई. बालकाचे मुंडन केले जाई. त्याला पीतवस्त्र धारण करण्यास दिले जाई. भिक्षूच्या चरणस्पर्शाने पवित्र होऊन बालकाला पुढीलप्रमाणे शपथ घ्यावी लागे.

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

सघं सरणं गच्छामि ।

अशी शपथ घेऊन झाल्यावर त्याला आदेश दिला जाई तो असा.

- चोरी करू नये.
- जीवहत्या करू नये.
- असत्य बोलू नये.
- अशुद्ध आचरण करू नये.
- वर्जितसमयी आहार करू नये.
- मादक पदार्थाचे सेवन करू नये.
- शृंगाराच्या वस्तूंचा उपयोग करू नये.
- न देता कोणत्याही वस्तूचे ग्रहण करू नये.
- सोने, चांदी आणि मूल्यवान वस्तूंचे दान घेऊ नये.
- नृत्य, संगीत, तमाशा इत्यादीकडे जाण्याचा प्रयत्न करू नये.
- या संस्कारानंतर त्या मुलास 'नव शिष्ये' किंवा 'सामनेर' असे संबोधले जात असे.

2 उपसंपदा संस्कार –ः

हा संस्कार झाल्यावर भिक्षूचे पद प्राप्त होत असे. बौद्ध धर्माचे स्थायी सदस्यत्व मिळत असे. आचार्य नवशिष्याला अनेक प्रश्न विचारीत. अन्य भिक्षू व आचार्य सामूहिक रितीने निर्णय घेत व नंतरच उपसंपदा संस्कार केला जाई व संघात प्रवेश मिळत असे.

आठ नियम खालीलप्रमाणे –ः

- वृक्षाच्या सानिध्यात रहावे.
- साधारण वस्त्र धारण करावे.
- सात्विक भोजन ग्रहण करावे.
- भोजनासाठी भिक्षाटन करावे.
- औषधीच्या स्वरूपात गोमूत्र सेवन करावे.
- चोरी व जीवहत्या करू नये.
- अलौकिक शक्तीचा दावा करू नये.
- स्त्रियांशी संबंध ठेवू नये.

मुलांप्रमाणे मुलींनासुद्धा 'पब्बजा' व 'उपसंपदा' या संस्कारांचा अधिकार होता. बौद्धकाळात गुरू शिष्य संबंध अतिशय स्नेहपूर्ण व पवित्र होते. प्रत्येक जण आपापले कर्तव्य निष्ठेने पार पाडत असे.

बौद्धकालीन शिक्षणाची वैशिष्टये –ः

- शारीरिक विकास.
- शिक्षणाचे माध्यम.
- लोकशाही प्रणीत शिक्षण प्रणाली.
- शिक्षणसंस्थाचे लोकशाही तत्वावर संचालन.
- शैक्षणिक संस्थाचे संघटित स्वरूप.
- स्त्री शिक्षणाला वाव.
- व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य.
- तांत्रिक व वैज्ञानिक शिक्षणाचा ध्यास.
- चिकित्साशास्त्राचे शिक्षण.

बौद्धकालीन शिक्षणाचे महत्व –ः

व्यक्तीचे व्यकीमत्व सर्वांगाने विकसित होण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. व्यक्तीचे बाहयस्वरूप केवळ महत्वाचे नाही तर आंतरिक स्वरूपही महत्वाचे आहे. म्हणजेच मानसिक बौद्धिक स्तरावर त्याचा विकास होणे गरजेचे आहे. चांगले कपडे घातले म्हणजे आपण सभ्य असे नाही तर खरोखरच मनाची शुचिता निर्माण व्हायला पाहिजे अंतकरणाची विशालता असली पाहिजे. ज्याच्याजवळ सद्धर्माची संपत्ती आहे तो त्या जगात श्रेष्ठ समजला

जातो . प्रत्येकाने सदाचरणाचा मार्ग अवलंबला पाहिजे . बौद्ध धर्माच्या प्रसार –प्रचाराच्या उद्देशाने मठ विहारातून शिक्षणाची व्यवस्था केली . संघस्थापना करून भिक्षु आचार्य विद्यार्थ्यांना शिकवित . जीवनाच्या चांगल्या मार्गाचे ज्ञान होण्यासाठी शिक्षण दिले जात असे . सत्शील सद्वर्तनी लोकांच्या समाज निर्मितीसाठी शिक्षणाचे महत्व फार आहे . अज्ञानांधकारातून ज्ञानाकडे नेण्याचा मार्ग शिक्षणाचा होय . शिक्षण व्यक्तीला प्रकाशमान करते व्यक्तीचा विकास करते . या दृष्टीने बौद्धकालीन शिक्षण श्रेष्ठ दर्जाचे होते .

संदर्भ –

पेंडके प्र . सु . **2007** भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विकास आणि शालेय प्रक्रियेचे अधिष्ठान
मंगेशप्रकाशन ः नागपूर

अकोलकर ग . वि . **1966** शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास शारदा प्रकाशनःपुणे .

गद्रे गीता गद्रे ल . रा . **1977** शिक्षणाचा इतिहास नूतन प्रकाशन ः पुणे